Brandner, Aleš

Ruské responze českých slabikotvorných konsonantů r, l

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1985, vol. 34, iss. A33, pp. [21]-29

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/101332
Access Date: 29. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERZITY
STUDIA MINORA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS BRUNENSIS
A 33, 1985

ALEŠ BRANDNER

RUSKÉ RESPONZE ČESKÝCH SLABIKOTVORNÝCH KONSONANTŮ R̥, L̥

Praslovanština měla slabikotvorné likvidy *ŕ*, *ĺ* s průvodními vokály přední a zadní kvality, které bylo možno pokládat za varianty jerů. Slabičností likvid se tak učinilo zadost tendenci po otevřených slabikách. Skupiny s těmito likvidami bývají schematicky označovány jako *tъrt*, *tьrt*, *tъlt*, *tьlt*. Nositelem slabičnosti zde byla likvida, zatímco redukovaný vokál byl neslabičný. Po nářečním štěpení praslovanštiny prodělala tato spojení různý vývoj.

U jižních Slovanů a v jazykové větvi československé neslabičný redukovaný vokál zeslábl a postupně zmizel, zatímco slabičná likvida se začala vyslovovat s průvodním vokálem po *r*, *l*. Ve staroslověnských památkách se tato výslovnost odrazila v grafice, a to tak, že se jery psaly po likvidách (sr. **vьrba* → *vrba* → *врьба*).

Pokud jde o situaci v češtině, předpokládá se, že se slabičné likvidy v uvedených hláskových skupeních dochovaly do pračeštiny (sr. GEBAUER, 1963², 61, 287; TRÁVNÍČEK, 1935, 57—58; MAREŠ, 1956, 460—464; LAMPRECHT—ŠLOSAR—BAUER, 1977, 62—64). V pračeštině došlo ke splynutí *tъrt*, *tьrt* → *trt* (sr. **kъrkъ*, **gъrdlo*, **sъmьrtь*, **sьrpъ* → *krk*, *grdlo*, *smrt*, *srp*). U slabičného *l* došlo rovněž ke splynutí, nikoli však po retnicích; tu se *l*, *l'* rozlišuje (sr. **mъlviti* → *mlviti*, **pьlnъ* → *pln*), nebot v dalším vývoji přešlo *l* v *lu*, kdežto měkké *l'* zůstalo. Po ostatních souhláskách však měkké *l'* ztvrdlo (sr. **žьltъjь* → *žlutý*, **dьlgъ* → *dlg*). Slabikotvorné likvidy se vyslovovaly i v pračeštině s průvodními vokály, avšak již před 13. stol. se za pražské *l* sonans s průvodním vokálem ustaluje spojení *lu* (sr. *mluvit*, *slunce žlutý*).

Ve staré češtině byly u *r*, *l* sonans rovněž průvodní vokály, které nebyly nositeli slabičnosti a které stály buď před likvidou, nebo za ní; nejčastěji to bylo: *ir*, *yr*, *il*, *yl* nebo *ri*, *li*, *ry*, *ly* (sr. *sirdce* // *sridce*, *vilk* // *vlik* atp.). Řidčeji se vyskytovaly jiné průvodní vokály, např. *zamerzla*, *velna*, *stverditi*, *vurba*, *zamulčeno* (sr. GEBAUER, 1963², 287—300; HUJER, 1934, 25—28; TRÁVNÍČEK, 1935, 112—114; DOSTÁL, 1954, 91; STIEBER, 1956, 12; LEHR—SPŁAWIŃSKI—STIEBER, 1957, 77; KOMÁREK, 1962, 60—61; LAMPRECHT—ŠLOSAR—BAUER, 1977, 62—64).[1]

[1] Tento jev je plně v souladu s výsledky experimentální fonetiky, jejíž představitelé (u nás např. CHLUMSKÝ, 1911, 70—73) potvrdili při zkoumání slov jako *vrt*, *prst* apod., že při slabikotvorné likvidě stojí průvodní samohláska.

Jak již bylo řečeno výše, psl. *ŗ*, *ŕ* splynuly již v pračeštině v *ŗ*. Ve slabikách *čr-*, *žr-* však proniklo vedle *ir* (sr. *čirvenost*) velmi brzy (první doklady jsou již ve 12. stol.) spojení *er* (sr. *čert*, *černý*, *červený*, *žernov*, *žerď*), které se v těchto slabikách od 14. stol. plně ustálilo. V ostatních případech čeština zachovala slabičné *ŗ* (sr. *krmit*, *hrdý*, *držet*, *trpět*, *srdce*).

Za psl. *ļ* je v současné češtině střídnice *lu*, *lou* (sr. *mluvit*, *pluk*, *tlouci*). Měkké *ļ'* se vyvíjelo dvěma způsoby: po retnicích se zachovalo *ļ* (sr. *vlna* ← ← **vьļna*, *plný* ← **pьlnъ*, *mlčet* ← **mьļkēti*), po ostatních souhláskách se změnilo na *lu*, *lou* (sr. *dluh* ← **dъlgъ*, *člun* ← **čьlnъ*, *žlutý* ← **žьltъjь*, *dlouhý* ← **dьlgъ*).

Poněkud jinak se vyvinula spojení s psl. slabičnými likvidami na severozápadním slovanském území. Redukované hlásky se zde zachovaly, ale jejich výslovnost začala záviset na povaze sousedních hlásek. Tato okolnost měla za následek vznik mnoha způsobů výslovnosti, které byly podmíněny dílčími pozicemi (sr. pol. *wełna*, dluž. *vałma*, hluž. *vołma*).

Na východoslovanském území psl. výrazy se slabikotvornými likvidami prošly jiným vývojem: zde došlo ke ztrátě slabičnosti likvid a nositelem slabiky se stal redukovaný vokál (sr. GOLYŠENKO, 1962, 26; IVANOV, 1983, 173—185; MRÁZEK—POPOVA, 1984, 28—29). Spojení **tьļt* se změnilo původně v **tъļt*, potom prodělalo další cestu vývoje jako ostatní spojení tohoto typu (sr. **vьļna* → *vъļna* → *vъ̥lna*). Po zániku a vokalizaci jerů se pův. psl. spojení **tъŗt*, **tьŗt*, **tъļt*, **tьļt* změnila na vsl. půdě na *tort*, *tert*, *tolt*. Vznikly tak zavřené slabiky *or*, *ol*, *er* (sr. **tъŗgъ* → *tъ̥rgъ* → *торг*, **vьŗba* → *vь̥rba* → → *вéрба*, **pъļkъ* → *pъ̥lkъ* → *полк*, **vьļkъ* → *vъļkъ* → *vъ̥lkъ* → *волк*).

Z výše řečeného vyplývá, že čeština zachovala slabičné *ŗ* téměř v úplnosti, slabičné *ļ* jenom částečně. V současné češtině se dále setkávámé se slabikotvornými likvidami též ve výrazech, které obsahovaly jery po likvidách v tzv. slabé pozici. V češtině tyto jery zanikly, zatímco v ruštině, jak známo, se jery po likvidách vždy vokalizovaly (sr. **glъtati* — č. *hltat*, r. *глотáть*).

V naší práci chceme podat výčet slovních základů se slabikotvornými *ŗ*, *ļ* v současné češtině, a to v kořenech těchto slov. Přitom máme na mysli porovnávací hledisko: stav v současné češtině porovnáváme se stavem v současné ruštině. U slov prokazatelně slovanského původu si všímáme rozdílného vývoje od společného prajazyka do současnosti. Těžištěm našeho výzkumu je podat výčet a popis slov s pův. slabičnými *ŗ*, *ļ* a slov, která měla v praslovanštině jery po likvidách v tzv. slabé pozici. Pokud jde o slova přejatá nebo slova domácího původu, která nepředstavují pokračování sledovaných hláskových skupin v praslovanštině, podáváme *jen* jejich výčet a všímáme si jejich početního zastoupení. Protože jsme za východisko zvolili stav český, rozhodli jsme se podle jednodílného *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Academia, Praha 1978) zachytit všechna slova, která obsahují v kořenech slov slabičné likvidy, a slovníkovým způsobem uvést jejich ruské paralely (pokud existují) a zároveň registrovat jejich původ. Proto jsme se při zpracování tohoto tématu opírali o etymologické slovníky, a to: *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha 1968) od V. Machka a *Etimologičeskij slovaŕ russkogo jazyka* I—IV (ruský překlad: Moskva 1964—1973) od M. Vasmera. Sebraný materiál jsme utřídili tak, že nejprve uvádíme slova se slabičným *ŗ*, a poté slova, která obsahují slabičné *ļ*.

Slov se slabičným *r̥* máme zachyceno 155. Z tohoto počtu jde v 37 případech o pokračování psl. stavu. Jsou to:

BRBLAT — r. Ø — psl. **bъrbъlati.*

BRTNÍK „hnědý evr. medvěd" — r. Ø — psl. **bъrt-*. Č. výraz je odvozen od *brť* (stč. *brt*, r. *борть*) „sídlo lesních včel v dutině stromu". *Brtník* je tedy „majitel takových včel", přeneseně „medvěd" (sr. MACHEK, 69).

BRZKÝ, stč. *brzý* (*brzo, brzy, brzičko*) — r. arch. *бóрзый // борзóй* — psl. **bъrzъ*. Příbuzné je č. NÝBRŽ, stč. *nébrž*: *né* (= záporka) + *brž* (= komparativ od adv. *brzo*).

HRB (*hrbatý, hrbáč, shrbit, hrbol, pahrbek* ...) — r. *горб* — psl. **gъrbъ*.

HRDLO (*hrdelní, hrdelný, náhrdelník* ...) — r. *гóрло* — psl. **gъrdlo*.

HRKAT (*hrčet, vyhrknout, zahrčet* ...) — r. *горкотáть* — psl. **gъr-k-a-ti*.

HRDÝ (*hrdě, hrdina, pohrdat, zhrzený* ...) — r. *гóрдый* — psl. **gъrdъ*.

HRNEC (*hrnek, hrnčíř, hrnčířství* ...) — r. Ø — psl. **gъrnъ*.

HRNOUT (*odhrnout, vyhrnout, rozhrnout, souhrn, úhrn*) — r. dial. *-горнýть* — psl. **gъr(t)nǫti*.

HRST (*hrstka, hrstička* ...) — r. *горстъ* — psl. **gъrstь*.

HRTAN (*hrtanový*) — r. *гортáнь* — psl. **gъrtь*.

CHRLIT (*chrlení, chrlič, vychrlit* ...) — r. Ø — psl. **chvъr-* (*v* — vypadlo); *-lit* je z *-chlit* (sr. MACHEK, 206).

CHRPA (*chrpový, chrpově* ...) — r. Ø — psl. **chъrpa*.

CHRT (*vychrtlý, chrtice* ...) — r. *хорт* — psl. **chъrtъ*.

KRČIT (SE) (*skrčený, skrčenec, přikrčit /se/* ...) — r. *кóрчить(ся)* — psl. **kъrčiti*.

KRČMA — r. *корчмá* — psl. **kъrčьma*.

KRK (*krční, krkovice, krkolomný* ...) — r. Ø — psl. **kъrkъ*.

KRMIT (*krmení, krmítko, krmelec, krmný, nakrmit, pokrm* ...) — r. *кормúть* — psl. **kъrmiti*.

MRHOLIT (*mrholení*) — r. Ø — psl. **mъrg-*.

MRKEV (*mrkvový, mrkvička* ...) — r. *морковь* — psl. **mъrky*.

MRŠTIT (*mrštný, vymrštit, mrskat, přemrštěný, smrsknout se* ...) — r. *мóрщить* — psl. **mъrsk-i-ti*.

MRVA — r. Ø — psl. **mъrv-*.

OPLZLÝ (*oplzle, oplzlost* ...) — r. *пóлзший* — psl. **pъlz-*.

PRSKAT (*prsknout, prskavka, rozprsknout se, paprsek* ...) — r. *пóрскать* — psl. **pъrskati*.

SKRBLIT, arch. *skrbit* (*skrblík, skrblický, skrblictví* ...) — r. *оскорбúть* — psl. **skъrběti*.

SMRKAT (*smrknout, vysmrkat se* ...) — r. *сморкáть/ся/* — psl. **smъrk-*.

SMRŽ — r. *морчóк* — psl. **smъržь*.

STRKAT (*nastrkat, prostrkat, strčit, podstrčit, zástrčka, ústrk* ...) — r. Ø — psl. **stъrkati*. Druhotvar je *TRKAT* (*trknout, potrkat, trknutý* ...) — r. *мóркать/ся/*. Sem patří též *DRKAT* (*drknout, drkotat, drkotavý* ...) — r. Ø a *TRČET* — r. *морчáть*.

ŠKOBRTAT /SE/ (*škobrtavý, škobrtnout* ...) — r. Ø — psl. **-bъrt-*. Příbuzné je *BRKAT* (*brknout, brkavý, brkavě* ...) — r. Ø.

TRH (*tržiště, utržit, tržba, tržnice* ...) — r. *морг* — psl. **tъrgъ*.

VRČET (*vrčivý, zavrčet* ...) — r. *ворчáть* — psl. **vъrčati*.

VRTAT (*vrt, vrtačka, vrták, vyvrtat, zvrtnout* ...) — r. Ø — psl. **vъrbtati*.

/ZA/KRNĚT (*zakrnělý, zakrsnout, zákrsek* ...) — r. Ø — psl. **/s/kъrsněti*. Od slovesa *krnět* je substantivum *krně* „malé, zakrnělé, špatně rostoucí prasátko". Od toho je utvořeno *ŠKVRNĚ* „prasátko; malé dítě". Podle V. MACHKA (615) je *š* přidáno často před *k, v*, kde se objevilo zřejmě v důsledku nějaké mylné analogie.

58 dokladů představuje pokračování psl. *ŕ*. Jsou to:

BRDO — r. *бёрдо* — psl. **bъrdo*.

BRLENÍ „přehrada ve stáji" — r. *забрáло* — psl. **bъr-dlo* // **bor-dlo*. V psl. docházelo ke střídě vokalismu. R. výraz je od kořene **bor-*.

BRLOH — r. *берлóга* psl. **bъrlogъ* ← **bъrlo-logъ*

ČRTA (*črtat, načrtnout, náčrt, náčrtník* ...) — r. *чертá* — psl. **čьrt-*. Slovo bylo do češ. přejato z ruš. v době národního obrození.

ČTVRTÝ (*čtvrtina, čtvrt, čtvrť, čtvrtek, /roz/čtvrtit* ...) — r. *четвёртый* — psl. **čьtvьrtъ*.

DRHNOUT (*vydrhnout, zadrhnout, zádrhel, odrhovačka* ...) — r. *дёрнуть, дёргать/ся/* — psl. **dьrgati*. Od téhož kořene je č. */Z/DRHNOUT* (*zdrhovat, zdrhaný, zdrhovací, zdrhovadlo* ...).

DRN — r. *дёрн* — psl. **dьrnъ*.

DRSNÝ, stč. *drstný* (*drsně, drsnost, zdrsnět, zdrsnit* ...) — r. Ø. V. MACHEK (129) předpokládá psl. tvar **sьrst-ьnъ*. V něm došlo k přesmyku hlásek *s — st* a k záměně *st- // d-*.

DRTIT (*rozdrtit, zdrcující, drtina, drť* ...) — r. Ø — psl. **dьrt-*.

DRZÝ, stč. *drzký* (*drze, drzost, drzoun* ...) — r. *дёрзкий* — psl. **dьrzъ*.

DRŽET (*obdržet, vydržet, držitel, držadlo, nádrž, údržba, zdrženlivý* ...) — r. *держáть* — psl. **dьržati*.

MRKAT (*mrknout, omrknout, zamrkat* ...) — r. *мерцáть* — psl. **mьrkati*.

MRTVÝ (*mrtvice, mrtvola, úmrtí, umrlec, smrt, /ne/smrtelný* ...) — r. *мёртвый* — psl. **mьrtvъ*.

MRZNOUT (*namrznout, omrzlina, zmrzlina, zmrznout* ...) — r. *мёрзнуть* — psl. **mьrznǫti*.

MRZET (*mrzutý, mrzák, /z/mrzačit, omrzet, rozmrzelý* ...) — r. *мерзéть* — psl. **mьrzěti*. Souvisí s předchozím *mrznout*.

NEVRLÝ — r. Ø — psl. **vьr-*.

OBRTLÍK, stč. *obrtlek* „věc otáčející se kolem své osy" — r. *вёртел* — psl. **ob-vьrt-*.

OTRLÝ — r. Ø — psl. **tьr-lъ*.

PRCEK (od toho je mor. *šprk, šprček*) — r. Ø — psl. **pьrc-*. Slovo pochází od *prcati* „jít drobným krokem" (sr. MACHEK, 482).

PRHA „roslina Arnica" — r. *перéа* — psl. **pьrga*.

PRCHAT (*prchlivý, vyprchat, uprchlík, úprk, rozprchnout se* ...) — r. *порхáть* — psl. **pьrchati* // **pъrchati*.

PRŠET (*zapršet, poprchávat, sprcha, osprchovat* ...) — r. Ø — psl. **pьršati*. Jak patrno, č. *pršet* souvisí s předchozím *prchat*.

PRS/A/ (*poprsí, náprsenka, podprsenka* ...) — r. *нéрси* — psl. **pьrsi*.

PRST (*prsteník, prsten, náprstek* ...) — r. *перстъ* — psl. **pьrstъ*.

PRSŤ — r. *перстъ* — psl. **pьrstь*.

PRVNÍ (*poprvé, nejprve, prvek, prvenství, prvotní* ...) — r. *нéрвый* — psl.

***pьrvъ*. Od téhož základu je *TEPRVE* — r. *menéрь* (strus. *menepво*, *monepво*, *monepвe*) — psl. **to // te — pьrv-*.

SKVRNA (*skvrnitý, poskvrna, poskvrnit* ...) — r. *сквéрна* — psl. **skvьrnъ*.

SMRDĚT (*smrdutý, zasmrdět* ...) — r. *смердéть* — psl. **smьrděti*.

SMRK (*smrček, smrkový, smrčí, smrčina* ...) — r. dial. *смерéка* — psl. **smьrkъ*.

SMRŠŤ — r. *смерч* — psl. **smьrčь*.

SRDCE (*srdcový, srdeční, srdečný, srdečnice* ...) — r. *сéрдце* — psl. **sьrdьce*.

SRNA (*srnec, srnka, srnčí* ...) r. *сéрна* — psl. **sьrna*.

SRP (*srpek, srpen* ...) — r. *серп* — psl. **sьrpъ*.

SRST (*srstnatý, hrubosrstý*) — r. *шерстьь* — psl. **sьrstь*. V ruš. došlo k disimilaci *s — s → š — s*.

SRŠEŇ (*sršní, sršet* ...) — r. *шéршень* — psl. **sьršьnь*. V ruš. došlo k asimilaci *s — š → š — š*.

STRNAD (*strnadí, vystrnadit* ...) — r. Ø — psl. **stьrnadъ*.

STRNISKO — r. dial. *стерньь, стерня* — psl. **stьrno*.

SVRBĚT — r. *свербéть* — psl. **svьrběti*.

ŠPRTAT — r. Ø — psl. **spьr-ta-ti*.

TRDLO „palice již se něco tře, roztírá v moždíři" — r. Ø — psl. **tьrdlo*. Význam „hlupák" vznikl ze rčení *hloupý jako trdlo* (sr. MACHEK, 650).

TRHAT (*trhnout, trhlina, trhavina, potrhlý, průtrž, roztržitý, nepřetržitý, výtržník, strž* ...) — r. Ø — psl. **tьrgati*.

TRN (*trnový, trní, trnitý* ...) — r. *мёрн* — psl. **tьrnъ*.

TRNOUT (*otrnout, strnout, ustrnout* ...) — r. *мéрнуть* — psl. **tьrpnǫti*. Od téhož základu je TRPĚT (*/ne/trpělivý, trpný, utrpení, vytrpět, strpení, roztrpčit* ...) — r. *мерпéть* — psl. **tьrpěti*.

TRPKÝ (*trpce, zatrpklý, zatrpknout, ztrpknout, ztrpčit* ...) — r. *мéрпкий* — psl. **tьrpъkъ*. Souvisí s *trnout*[2].

TRSÁT (*trsací, trsátko* ...) — r. Ø — psl. **tьrs-*.

TVRDÝ (*tvrdě, tvrdost, tvrdnout, potvrzení, stvrzenka, zatvrzelý, ztvrdnout* ...) — r. *твёрдый* — psl. **tvьrdъ*.

VRBA (*vrbka, vrbovka, vrbový* ...) — r. *вéрба* — psl. **vьrba*.

VRHAT (*vrhnout, vrh, vrhač, navrhnout, opovrhnout, návrh, podvrh, rozvrh, svrhnout, vyvrhel, zvrhlík* ...) — r. *-вергáть* — psl. **vьrg-*.

VRCH (*povrch, vrchní, vrchol, vrchovina, svrchník, svršek, dovršit* ...) — r. *вepx* — psl. **vьrchъ*.

VRSTVA (*vrstvit, rozvrstvit, vrstevnatý, vrstevnice, vrstevník* ...) — r. *вepстá* — psl. **vьrsta // *vьrstva* (← **vьrt-tva*). V. MACHEK (700—701) předpokládá splynutí obou uvedených psl. výrazů.

VRTĚT (*vrtkavý, vrtoch, vrtošivý, vrtule, vrtulník* ...) — r. *вepтéть* — psl. **vьrtěti*.

VRZAT (*vrzavý, vrznout, rozvrzaný, zavrzat* ...) — r. *вepзáть* — psl. **vьrzati*.

ZBRKLÝ (*zbrkle, zbrklost* ...) — r. Ø — psl. **bьrk-*.

---

[2] Pův. význam chuťový je od toho, že po trpké šťávě zuby trnou. Přenesením na jiné odporné pojmy, od nichž nebo při nichž se trpí, vzniklo obecné, avšak mylné přesvědčení o souvislosti s *trpět* (sr. MACHEK, 653).

ZRCADLO (*zrcadlový, zrcátko, zrcadlit, zrcadlovka* ...) — r. *зе́ркало* — psl. **zьrkati* // **zьrcati.*

ZRNO (*zrnkový, zrní, zrnitý* ...) — r. *зерно́* — psl. **zьrno.*

Další doklady představují pokračování psl. výrazů s jerem po likvidě *r* v tzv. slabé pozici. Celkem jich máme zachyceno 16. V 9 případech jde o výrazy, které měly v psl. po likvidě *r* tvrdý jer. Jsou to:

BRNĚNÍ (*obrnit, obrněný* ...), stč. *brně* „pancíř" — r. *бро́ня* — psl. **brьnę.*

BRVA — r. *бровь* — psl. **brъvь.*[3]

BRZDA (*brzdový, brzdit, přibrzdit, zabrzdit* ...) — r. arch. *бразда́*, dial. *борозда́* — psl. **brъzda.*

DRVOŠTĚP, stč. *dřěvoščep* — r. *дровя́* — psl. **drъva.*[4]

KOSTRBATÝ, stč. *kostrbý* — r. Ø — psl. **kostrьbъ.*

KRTEK (*krtčí, krtina, krtinec* ...) — r. *кром* — psl. **krъtъ.*

KRVAVÝ (*krvinka, krvácet, vykrvácet, krve-* jako první část složených slov, *překrvený* ...) — r. *кровя́вый* — psl. **krъv-.*

OCHRNOUT (*ochrnulý, ochrnutý* ...) — r. Ø — psl. **o-chrъm-nǫ-ti.*

TRVAT, stč. *tráti* (*trvalý, trvanlivý, přetrvat, setrvačník, vytrvalý*) — r. Ø — psl. **trъvati.*[5]

Další doklady (celkem 7) představují výrazy, které měly v psl. po likvidě *r* měkký jer. Jsou to:

DRBAT (*drb, podrbat* ...) — r. Ø — psl. **drьbati.*

OKRSEK, stč. *okrslek*, gen. *okrslku* (*okrskový, okrskář*) — r. *о́кресm* — psl. **okrьstъ.* Ve stč. v gen. tvaru bylo neslabičné *l* (*okrslku* → *okrsku*, z toho nom. tvar *okrsek*).

STRDÍ, stč. *stred* — strus. *стрьдь* // *стредь* — psl. **strьdь.*

STRMÝ (*strmě, strmost, strmět* ...) — strus. *стремьный* — psl. **strьmъ.*

ŠKRTAT (*škrt, škrtnout, odškrtnout, poškrtat, přeškrtat* ...) — r. Ø — psl. **skrьbtati.*

TRNOŽ „část stolu na niž se kladou nohy" — r. *трено́га* — psl. **trь-noža* ← **tri-nog-ja.* Pův. to byl název třínohé stoličky kladené pod nohy.

TRPASLÍK, stč. *trpaslek, třpaslek* (*trpaslice, trpasličí* ...) strus. *трьпястокъ* — psl. **trь-pest-l-ik* (= tvor tři pěsti vysoký).

Následujících 11 slov je domácího původu. Ta však nepředstavují pokračování zkoumaných psl. skupení. Jsou to:

BRČÁL — r. Ø — podle V. MACHKA (65) jde o slovo zavedené do Preslovy Květeny.

BRSLEN, stč. *brsněl* — r. *берескле́т, березде́нь* — psl. **pręslenъ.*

---

[3] Č. *brva* se zpravidla klade v nepravém významu, tj. „řasa očních víček" (sr. *nepohnul ani brvou*). Starý výraz byl „obočí", ten je uchován v ruš., dále v pol. (*brew*), ukr. (*brova*) v slovin. (*obrv/a/*) a srbch. (*obrva*). V češ. se toto slovo nedochovalo. Hankou padělaná glosa v *Mater verborum* uvedla *brv* do Jungmannova slovníku a tím i do spis. jazyka (sr. MACHEK, 70).

[4] Pův. byl sg. *dřěvo* a pl. *drva;* časem však pronikl tvar *dřěv-* i do pl. a naopak *drv-* do sg. Proto se ve stč. rozlišovalo *dřěvo* „strom" a *drvo* „dřevo" (sr. MACHEK, 130).

[5] Pův. podoba je *trvati*, kdežto *tráti* se vyvinulo zkrácením za rychlého tempa řeči: *r* bylo neslabičné: *trva/ti* → *tráti* (sr. MACHEK, 655).

ČTRNÁCT (*čtrnáctka, čtrnáctý* ...) — r. *четы́рнадцать* — psl. **čьtyre // četyri na desęte.*

KOTRMELEC — r. Ø — psl. **kotobolьcь*. V. MACHEK (283—284) předpokládá vznik slovesa od citoslovce. Od slovesa byl utvořen výraz typu *kotrbelec*. Pro psl. předpokládá sloveso **toboliti sę*, od něho pak **kotobolьcь*.

KRB — r. Ø — jde o starobylé slovo, které je pouze v češtině.

KUDRNA (*kudrnatý, kudrlinka, kudrnatit, kudrnatět* ...) — r. *ку́дри* — psl. **kǫdьra.*

MRŇAVÝ (*mrně, mrnět* ...) — r. Ø — V. MACHEK (380) předpokládá vznik od *krňavý; m* se objevilo kontaminací s *malý*.

PRZNIT, stč. *przdniti* — r. Ø — jedna z podob slovesa *brýzgati* „špinit, kálet".

SKRZ/E/, stč. *skrzě* (*naskrz, veskrz*) — r. dial. *скрозь* — psl. **skrozě* ← ← **skrogъ*.

TRMÁCET SE (*ztrmácený, utrmácený* ...) — r. Ø — V. MACHEK spatřuje pův. význam ve slov. *vytrmácať /dieťa/* „zatřást".

ZRZAVÝ (*zrzek, nazrzlý* ...) — r. *ржа́вый* — jde o spis. tvar vedle běžnějšího *rezavý* (← **rъdjavъ*).

Početnou skupinu (celkem 22 dokladů) představují slova zvukomalebná a expresívní. Jsou to:

BRNĚT (*brnění, brňavka* ...) — r. Ø.

BRNKAT (*brnknout, zabrnkat, brnkavý* ...) — r. *бренча́ть.*

BUMBRLÍČEK — r. Ø — od *bumbat*, které je od citoslovce *bumbu.*

CRČET (*crkot, crčivý* ...) — r. Ø — základ *cr* + příp. *-kat//-čat* → *-čet.* Příbuzné je CVRČET (*cvrkat, cvrkot, cvrček* ...) — r. Ø.

CVRLIKAT — r. Ø.

CVRNKAT (*cvrnknout, cvrnkot, cvrnkavý* ...) — r. Ø,

DRCAT (*drcnout, kodrcat* ...) — r. Ø.

DRMOLIT — r. Ø — náleží k slov. *drmať* „škubat, trhat" (sr. MACHEK, 128).

DRNČET (*drnčivý, drnkat, drnknout, drnkací* ...) — r. *трёнкать.*

FRČET — r. Ø

FRKAT (*frknout, frkot* ...) — r. *фы́ркать.*

FRNKNOUT (*ufrnknout, frnkat*) — r. Ø.

HRDLIČKA, stč. *hrdlič* — r. *го́рлица.* V češ. se objevilo *d* pod mylným spojením s *hrdlo.* Nejde zde o zcela jistý zvukomalebný původ slova.

CHRČET (*chrkat, chrčivý, chrčivě* ...) — r. Ø. Od téhož základu s novou příponou je CHRCHLAT (*chrchel, chrchloun, chrchlavý* ...) ← *chr-chlat.*

CHRSTAT (*chrstnout, vchrstnout, vychrstnout* ...) — r. Ø.

KOKRHAT (*zakokrhat, kokrhavý* ...) — r. *кукаре́кать.* Vzniklo silnou redukcí z **kokyryhati* odvozeného z napodobení kohoutího hlasu *kokyryký.*

KRKAVEC (*krkavčí, krkavice* ...) — r. Ø — od zvukomalebného *krkat.*

MRHAT (*promrhat, mrhač, mrhavý* ...) — r. Ø — jde o expresívní obměnu slovesa *mrvit.*

MRCHA „zdechlina" (*mrška, mršina* ...) — r. Ø — V. MACHEK (379) se domnívá, že jde o expresívní útvar vzniklý přetvořením slov *mr-tvola, mr-tina* nebo *mr-tvina.*

SRKAT (*srkavý, srknout, usrknout* ...) — r. Ø

VRKAT (*vrkoč, vrkavý, vrknout* ...) — r. *воркова́ть*.
VRNĚT (*zavrnět, vrnívat, vrně* ...) — r. Ø.

Další 4 slova jsou přejímky z cizích jazyků, které nemají v ruš. protějšky:
BRZLÍK — od něm. *Briesel*.
HASTRMAN, stč. *vastrman* — ze střhn. *waßerman*.
PRKNO (*prkénko, prkenný* ...) — přejato ze skand. jazyků.
TRS — od střlat. *tirsus, trisus* nebo *tressus*.

Zbývajících 7 slov má nejasný původ. Chybějí jim protějšky v ruštině. Jsou to:
BRK/O/; DRDOL; DRŠŤKA; ZKOPRNĚT (*zkoprnělý*); ŠKRKAVKA; ŠKRTIT (*škrtící, přiškrtit, uškrtit, záškrt*); /ZA/ŠMODRCHAT (*šmodrcha*).

Slov se slabičným *l̥* máme zachyceno 18. Z tohoto počtu jde v 9 výrazech o pokračování psl. *l̥*:
MLČET (*mlčenlivý, mlčky, promlčet, pomlčka, umlknout, zamlčet, zamlklý* ...) — r. *молча́ть* — psl. **mъlčati*.
MLSAT (*mlsný, pamlsek, zmlsaný* ...) — r. Ø — psl. **mъlsati*.
PLNÝ (*plnit, úplný, úplněk, doplnit, náplň, splnit, výplň, zaplnit, zplnomocnit*) — r. *по́лный* — psl. **pъlnъ*.
PLST (*plstěný, plstnatý, plstovitý* ...) — r. *полсть* — psl. **pъlstь*.
SLZA (*slzet, slzný, slzotvorný* ...) — r. *слеза́* — psl. **sъlza*. U psl. výrazu došlo později k přesmyku *ъl* → *lъ* (sr. MACHEK, 559).
VLHNOUT (*navlhnout, provlhnout, zvlhnout, vlhký, vlhkost, vlhčit* ...) — r. *во́лгнуть, во́лглый* — psl. **vъlg-nǫti*.
VLK (*vlče, vlčí, vlčák, zvlčilý* ...) — r. *волк* — psl. **vъlkъ*.
VLNA „ovčí vlna" (*vlněný, vlňák, vlnař, vlnařství* ...) — r. *во́лна́* — psl. **vъlna*.
VLNA „vodní vlna" (*vlnitý, vlnovitý, vlnění, vlnovka, zvlněný*) — r. *волна́* — psl. **vъlna*.

Jak známo, č. *l̥* sonans je pokračováním slabikotvorného *l̥̂* po retnicích. V. Machek však uvádí 2 případy, kdy jde o střídnici za psl. slabičné *l̥*:
BLBÝ (*přiblblý, blb, blbec, blbnout*) — r. Ø — psl. **bъlbъ*.
PLCH — r. *полчо́к* — psl. **pъlchъ*.

Dva výrazy měly v praslovanštině po likvidě *l* tvrdý jer:
HLTAT (*zhltnout, pohltit, /noso/hltan*) — r. *глота́ть* — psl. **glъtati*.
JABLKO (*jablkový, jablkovitý*) — r. *я́блоко* — psl. **ablъko*.

V sebraném materiálu je jeden výraz, který měl v praslovanštině po likvidě *l* měkký jer:
OSLNIT (*oslnivý, oslnivě, oslňovat* ...) — r. Ø — psl. **o-slьpnǫti*.

Nakonec uvádíme 2 slova, která sice obsahují námi sledované hlás. skupení, avšak toto není pokračováním psl. *l̥'* sonans nebo psl. *l*, po němž následoval redukovaný vokál. Jsou to:
MLHA, stč. *mhla* (*mlhavý, mlhovina, zamlžit* ...) — r. *mgla* — psl. **mъgla*. Jak patrno, v češ. došlo k přesmyku konsonantů.
ŠPLHAT (*šplh, šplhadlo, šplhoun, vyšplhat* ...) — r. Ø — výchozí tvar je

**pligati*; *š-* zesilovací, *li* se zredukovalo v *l'* → *l* (sr. MACHEK, 621).

Ve 2 případech jde o přejímky z cizích jazyků:

BAVLNA (*bavlnka, bavlněný, bavlník* ...) — r. Ø — asi od it. *bavella* „vlákno", konec slova přechýlen podle *vlna* (sr. MACHEK, 48—49).

MLŽ — r. Ø — od pol. *małż* „slimák".

V našem příspěvku jsme podali relativně úplný výčet a popis slovních základů se slabičnými likvidami *r̥, l̥* v souč. češtině a jejich rus. paralel. Jak potvrdil náš výzkum, velmi často jde o slova expresívní a onomatopoická. Proto mají značnou početní převahu výrazy se slabikotvorným *r̥* oproti výrazům se slabikotvorným *l̥*: likvida *r* je znělejší a výraznější. U slov expresívních a onomatopoických chybějí velmi často rus. responze.

LITERATURA

DOSTÁL, A.: Nástin dějin českého a slovenského jazyka. Praha 1954.

GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I (hláskosloví). Praha 1963.

GOLYŠENKO, V. S.: K voprosu o kačestve plavnogo v kornjach, voschodjaščich k *tъrt, tьrt, tъlt* v drevnerusskom jazyke 12—13 vv. (na materiale rukopisi Čudovskogo sobranija No 12). In: Istoričeskaja grammatika i leksikologija russkogo jazyka (Sbornik statej). Moskva 1962, s. 20—28.

HUJER, O.: Vývoj jazyka československého. In: Československá vlastivěda III (Jazyk). Praha 1934, s. 1—83.

CHLUMSKÝ, J.: Pokus o měření českých zvuků a slabik v řeči souvislé. Praha 1911.

IVANOV, V. V.: Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka. Moskva 1983.

KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká. Praha 1962.

LAMPRECHT, A.: Vývoj fonologického systému českého jazyka. Brno 1968.

LAMPRECHT, A.—ŠLOSAR, D.—BAUER, J.: Historický vývoj češtiny. Praha 1977.

LEHR-SPŁAWIŃSKI, T.—STIEBER, Z.: Gramatyka historyczna języka czeskiego I (Wstęp, fonetyka historyczna, dialektologia). Warszawa 1957.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968.

MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Sl, *25* (1956), s. 443—495.

MRÁZEK, R.—POPOVA, G. V.: Historický vývoj ruštiny (skriptum). Praha 1984.

STIEBER, Z.: Kontynuanty dawnych czeskich sonantycznych *r̥, l̥* w dzisiejszych gwarach języka czeskiego. RS, *18* (1956), s. 11—14.

TRÁVNÍČEK, Fr.: Historická mluvnice československá (Úvod, hláskosloví, tvarosloví). Praha 1935.

VASMER, M.: Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka (I—IV). Moskva 1964—1973.

РУССКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ ЧЕШСКИХ СЛОГООБРАЗУЮЩИХ ПЛАВНЫХ СОГЛАСНЫХ R̥, L̥

В праславянском языке существовали слогообразующие плавные согласные *r̥, ŕ, l̥, l̥'*. После разложения праславянского единства они прошли неодинаковый путь развития. Можно сказать, что чешский язык почти полностью сохранил первоначальное слогообразующее *r̥* (*ŕ* → *r̥*), слогообразующее *l̥* только частично (в случаях, когда *l̥'* следовало после губных согласных). В современном русском языке праславянские сочетания со слогообразующими плавными не сохранились. Им сейчас соответствуют сочетания *ор, ол, ер*.

В настоящей статье описываются слова со слогообразующими плавными *r̥, l̥* в современном чешском языке и их русские параллели. Как оказалось, очень часто речь идет о словах экспрессивных и звукоподражательных. Поэтому перевес имеют слова со слогообразующим *r̥* (по сравнению со словами, содержащими слогообразующее *l̥*): согласный *r* является более звонким и более выразительным. У экспрессивных и звукоподражательных слов отсутствуют очень часто русские параллели.